

Elżbieta Ejankowska

Uniwersytet Rzeszowski

ORCID: 0000-0001-5129-8853

**KILKA UWAG NA TEMAT NIEZALEŻNOŚCI
PRAWNOMAJĄTKOWEJ TERENCJI W ŚWIETLE
FRAGMENTÓW KORESPONDENCJI CYCERONA**

W. Schuller w swoim *Wprowadzeniu do studium historii starożytnej* napisał: „Kobieta w starożytności przedstawiana jest z reguły w kręgu spraw bytowych i rodzinnych, uznawanych za jej domenę. Wynika to z o wiele mniejszej roli kobiet w życiu politycznym i społecznym”¹. Autor nie wskazuje jednak, że kobiety, a zwłaszcza kobiety Rzymu, uczestniczyły również w życiu ekonomicznym społeczeństw starożytnych. Wybitny uczony postuluje następnie prowadzenie badań nad „statusem kobiet w różnych epokach, jego zmianami i ich przyczynami w ramach ogólnej historii”². I właśnie w tym nurcie mieszczą się poniższe rozważania.

Celem mojego studium jest próba odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu normy rzymskiego prawa prywatnego ograniczały praktyczny udział kobiet na płaszczyźnie ekonomiczno-społecznej. Jest to temat bardzo szeroki i dlatego zostaje zawężony do okresu schyłkowego republiki (133–30 p.n.e.). Ten okres w dziejach państwa rzymskiego, uważany za przełomowy, był epoką burzliwych przemian społeczno-politycznych, ale rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej, który rozpoczął się w drugiej połowie III w. p.n.e., był kontynuowany³. Na prze-

¹ W. Schuller, *Wprowadzenie do studium historii starożytnej*, Warszawa 1997, s. 55.

² *Ibidem*, s. 54–56.

³ O sytuacji społeczno-gospodarczej w tym okresie piszą m.in.: M. Cary, H.H. Scullard, *Dzieje Rzymu od czasów najdawniejszych do Konstantyna*, t. I, Warszawa 1984, s. 364 i n.; M. Jaczynowska, *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1982, s. 130–195; T. Łoposzko, *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*, Warszawa 1987, s. 60 i n.; T. Zieliński, *Rzeczpospolita rzymska*, Katowice 1958, s. 333–505. Interesujący szkic uwarunkowań politycznych i społeczno-ekonomicznych oraz ich wpływu na życie uprzywilejowanej warstwy Rzymianek przedstawia S. Treggiari, *Terentia, Tullia, Publilia, the Women of Cicero's Family*, New York 2007, s. 1–12. Zob. też: S.B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slave Women*, London 1975, s. 109–120. Na temat wymagań, które były stawiane przez Rzymian kobietom u schyłku republiki, a także o przeobrażeniach społeczno-politycznych zob.

strzeni tego okresu możemy też obserwować wzrost znaczenia kobiet nie tylko w życiu społecznym, ale też politycznym, co stanowi *sui generis* paradoks, gdyż kobiety rzymskie, niezależnie od ich *status familiae*, nie miały wielu istotnych uprawnień obywatelskich, które umożliwiałyby im uczestnictwo w życiu publicznym. Jak trafnie określa J. Zabłocki: „wszystkie obowiązki i wszystkie uprawnienia o charakterze politycznym były udziałem mężczyzn, bez względu na ich pozycję w rodzinie”. W rzymskim prawie publicznym nie było więc znane stanowisko osób *alieni iuris*⁴. Istniały tu jednak pewne odstępstwa, gdyż obywatelki rzymskie mogły uczestniczyć w tych *contiones* (nieformalnych zgromadzeniach ludowych), na których nie przeprowadzano głosowania⁵.

Odmienne kształtowała się natomiast ich sytuacja prawnomajątkowa, która zależała od *status familiae* kobiety. Jeżeli podlegała ona władzy zwierzchnika familijnego lub męża, była pozbawiona zdolności majątkowej, co oznaczało, że nie mogła być jednostką autonomiczną w sferze ekonomicznej. Znacznie korzystniej przedstawiała się sytuacja prawna dojrzałej kobiety *sui iuris*, która w pełni mogła być podmiotem praw majątkowych⁶. Jednak rzymskie *ius civile* ograniczało jej autonomię prywatną⁷ gdyż poddawało ją pieczy prawnej, która była znana już w dobie Ustawy XXII tablic⁸: opiece nad kobietami⁹. Jediną grupą kobiet, która nie podlegała opiece, były westalki, co uzasadnione było funkcją pełnioną przez kapłanki (*sacerdotes Vestae*) w prawie publicznym¹⁰. Poza nimi wszystkie kobiety rzymskie *sui iuris* aż do czasu uchwalenia *leges Iuliae de*

M. Jońca, *Laudatio Turiae. Funebris oratio uxori dedicata. Pochwała Turii – mowa pogrzebowa ku czci żony*, wprowadzenie, przekład i komentarz M. Jońca, Poznań 2011.

⁴ J. Zabłocki, *Kompetencje pater familias i zgromadzeń ludowych w sprawach rodziny w świetle Noctes Atticae Aulusa Geliusa*, Warszawa 1990, s. 29.

⁵ Takie stanowisko zajmuje J. Zabłocki, *ibidem*, s. 74.

⁶ O podmiotowości majątkowej kobiet rzymskich *sui iuris* pisze L. Peppe, *Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in eta repubblicana*, Milano 1984, s. 50–70 wraz z podanymi tam źródłami i literaturą.

⁷ Na temat autonomii prywatnej, czyli możliwości kształtowania własnych stosunków prawnych poprzez samodzielne dokonywanie czynności prawnych zob. A. Wolter, J. Ignatowicz, K. Stefaniuk, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 2003, s. 251–252 wraz z podaną tam literaturą. O zasadzie autonomii woli stron: *ibidem*, s. 33. Por. też: Z. Radwański, *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 2004, s. 18.

⁸ Przyjmuje się, że początki tej instytucji sięgają *leges regiae*, Plutarch, *Numa 10*. Na ten temat zob. G. Franciosi, *Famiglia e personae in Roma antica. Dall' eta arcaica al Principato*, Torino 1989, s. 91.

⁹ Tab. 5,1, (Gaius, 1,144–145) w: M. Zabłocka, J. Zabłocki, *Ustawa XII Tablic. Tekst – tłumaczenie – objaśnienie*, Warszawa 2003, s. 31–32.

¹⁰ Na temat westalek zob. A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s.v. *Vestales virgins*, s. 762 wraz podanymi tam źródłami i literaturą. Ostatnio w literaturze polskiej: K. Wyrwińska, *The Vestal virgins. Socio-Political Role and Narrative of Roma Aeterna*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2021, nr 14(2), s. 138–151. Tam też zestawienie ważniejszej literatury od 1955 r. (s. 148–151).

maritandis ordinibus, na mocy których pewna grupa kobiet została wyłączona spod opieki, podlegały *tutela mulierum*. Głównym celem tego rodzaju pieczy, zarówno w dobie Ustawy XII Tablic, jak i w czasach późniejszych, była kontrola nad prowadzeniem działalności gospodarczej przez kobiety, co miało zabezpieczyć interesy majątkowe ich spadkobierców¹¹. Instrumentem tej kontroli było udzielanie zgody na dokonywanie przez kobietę dojrzałą *sui iuris* czynności prawnych, których skutki miały istotny wpływ na jej położenie majątkowe; *interpositio auctoritatis* opiekuna było konieczne dla ważności zawieranych przez nią – zazwyczaj – formalnych aktów prawnych. Należały do nich: zaciąganie zobowiązań, przenoszenie własności na *res Mancipi*, udzielanie zgody na pozostawanie swojej niewolnicy w *contubernium* z cudzym niewolnikiem, ustanawianie posagu, wyzwalanie własnych niewolników, poręczanie za cudzy dług, przyjęcie spadku, sporządzenie testamentu¹². Ilość i charakter ograniczeń dotyczących działalności gospodarczej kobiet rzymskich mogłyby wskazywać, że ich udział w obrocie prawnomajątkowym był bardzo utrudniony. Ale czy praktykę życia codziennego można było wtłoczyć w sztywne ramy systemu społeczno-prawnego istniejącego w okresie schyłkowym republiki rzymskiej?

Dzięki temu, że zachowała się znaczna część bogatej korespondencji Cyce-rona, której fragmenty (jakkolwiek nieliczne) dotyczą – wykraczającej poza sferę zarządu domem – działalności gospodarczej jego żony, możemy ocenić, na ile w praktyce obrotu prawnogospodarczego ograniczenia wynikające z opieki hamowały aktywizację ekonomiczną kobiet rzymskich. Przedmiotem poniższych rozważań będą zatem wybrane fragmenty listów mówcy do Attyka (*Epistulae ad Atticum*) i rodziny oraz przyjaciół (*Epistulae ad familiares*).

Na wstępie należy jednak zaznaczyć, że Terencja była osobą niezależną majątkowo, gdyż odziedziczyła duży majątek po swoim ojcu, zamożnym plebejuszu. Jakkolwiek wniosła bogaty posag (400 tys. sesterców i kamienicę czynszową w Rzymie) po zawarciu małżeństwa, to znaczna część odziedziczonych dóbr pozostała jej własnością¹³. Dlatego przykład Terencji jest reprezentatywny w odniesieniu do kobiet *sui iuris* należących do rzymskiej elity finansowej.

¹¹ W. Kozubski, *Opieka nad kobietami w prawie rzymskim*, Kraków 1922, *passim*; J.F. Gardner, *Being a Roman Citizen*, London 1993, s. 88 i n.; *eadem*, *Women in Roman Law and Society*, London–Sydney 1986, s. 14–30; M. Zabłocka, *Przemiany prawa osobowego w dynastii julijsko-klaudyjskiej*, Warszawa 1987, s. 101–103.

¹² Na ten temat zob. M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, t. I, München 1971, s. 207 i n.; A. Watson *The Law of Persons in the Later Roman Republic*, Oxford 1967, s. 152–154 wraz z podanymi tam źródłami i literaturą. Zob. też: W. Kozubski, *Opieka nad kobietami...*, s. 23–31; W. Dajczak, T. Giaro, F. Longchamps de Berier, *Prawo rzymskie*, Warszawa 2014, s. 235; W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2014, s. 114–115.

¹³ Z fragmentów korespondencji Cyce-rona (Cic. *ad fam.* 14, 5; Cic. *ad Att.* 2, 4, 5) wynika, że Terencja była właścicielką posiadłości wiejskiej, lasu w Tusculanum oraz dzierżawcą *ager publicus*. Na temat tych źródeł zob. J.F. Gardner, *Women in Roman...*, s. 173. Na temat posagu

Ciekawą informację na temat działalności gospodarczej Terencji znajdujemy w jednym z listów Cyncerona do Attyka¹⁴:

Cic. *ad Att.* 2, 15, 4:

*Terentiae pergrata est adsiduitas tua et diligentia in controversia Mulviana, nescit omnino te communem causam defendere eorum, qui agros publicos possideant: sed tamen tu aliquid publicanis pendis. Haec etiam id recusat*¹⁵.

Z zacytowanego powyżej fragmentu wynika, że żona mówcy należała do grupy dzierżawców ziemi będącej własnością państwa (*ager publicus*¹⁶), którzy wdali się w spór z publikanami¹⁷, a przedstawicielem tych ostatnich był nieznan

żony Cyncerona zob. *ibidem*, s. 101; A. Kirschenbaum, *Sons, Slaves, and Freedmen in in Roman Commerce*, Jerusalem 1987, s. 125; S. Treggiari, *Terentia, Tullia...*, s. 31–34.

¹⁴ Attyk (świetnie wykształcony i zamożny właściciel ziemski) był najbliższym przyjacielem Cyncerona i wydawcą jego dzieł. Trudnił się też udzielaniem pożyczek (na wysoki procent) członkom senatorskiej elity, co powodowało, że był człowiekiem wpływowym. Niejednokrotnie ratował też mówcę, gdy znajdował się on w kłopotach finansowych. Na temat Attyka zob. *Cynceron. Listy do Attyka*, t. I (księgi 1–2), przełożyła K. Różycka-Tomaszuk. Wstępem i przypisami opatrzyła K. Stebnicka, Wrocław 2016, s. 15–22 wraz z podanymi tam źródłami i literaturą; K. Kumaniecki, *Cynceron i jego współcześni*, Warszawa 1989, s. 135–138.

¹⁵ „Terencja jest ci nieskończenie wdzięczna za twoje wytrwałe i pełne troski zabiegi w tym jej sporze mulwiańskim. Nie wie, że bronisz wspólnej sprawy tych, którzy są w posiadaniu gruntów publicznych. Ale ty coś tam płacisz publikanom, a ona nawet tego odmawia. Zatem i ona i Cynceron, dziecię z najlepszych najlepsze przesyłają ci pozdrowienia” – tłum. za: *Cynceron. Listy...*, s. 160.

¹⁶ Według W. Bojarskiego (*Emifiteuza według prawa rzymskiego*, Toruń 1970, s. 44) „jednym ze sposobów eksploatacji ziemi państwowej było wydzierzawianie jej przez cenzorów w zamian za *vectigal*: ziemia ta nazywała się *ager vectigalis*. Dzierżawa taka była już praktykowana już w okresie republikańskim; co do tego autorzy są zgodni”. Zobacz też literaturę dotyczącą tej kwestii: *ibidem*, s. 147, przyp. 208. Tak też: J. Sondel, *Słownik łaciński-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2005, s. 43, s.v. *ager vectigalis*. Dlatego wydaje się prawidłowe tłumaczenie frazy: *qui agros publicas possideant* jako: ci, którzy ziemie publiczne dzierżawią. Użyty w tym zdaniu termin *possideant* należy tłumaczyć: dzierżawią. Zob. *ibidem*, s. 125, s.v. *possideo* – *possidere*.

¹⁷ Publikanie byli dzierżawcami podatków i innych dochodów państwowych. Od końca II w. p.n.e. tą działalnością zajmowali się głównie ekwici, którzy kierowali ściąganiem należności przez spółki zrzeszające poborców podatkowych. Na ten temat zob. s.v. *publicani*: A. Berger, *Encyclopedic Dictionary...*, s. 661; W. Litewski, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998, s. 217; W. Wołodkiewicz, *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, Warszawa 1986, s. 127. Szerzej o publikanach piszą: T. Łoposzko, *Działalność plebejuszy w prowincjach w czasach Cyncerona*, „*Annales UMCS*” 1956, Sectio G, t. XI, nr 3, s. 43–60, a zwłaszcza s. 52–53, który zwraca uwagę, że urzędnicy zatrudnieni w spółkach publikańskich (*coactores*), „mogli pełnić nadużycia niemal bez ograniczeń”, chociaż ściąganie należności z ludności prowincji było zajęciem całkowicie legalnym; R. Wojciechowski, *Znaczenie publikanów dla skarbowości rzymskiej* [w:] *Z dziejów skarbowości*, red. R. Wojciechowski, Wrocław 2009, s. 87–99 wraz z podanymi tam źródłami i literaturą; M. Jaczynowska, *Historia starożytnego...*, s. 120–121. Ostatnio na ten temat: A. Tarwacka, *Res furtiva in professa apud publicanos. Rozważania na marginesie Declamatio minor, 341* [w:] *Cui bono? Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Annie Pikulskiej-Radomskiej*, red. D. Skrzywanek-Jaworska, Ł.J. Korporowicz, Łódź 2020, s. 637–650.

nam bliżej Mulwiusz. Jak wiadomo, spółki publikańskie były zakładane i kierowane przez ekwitów, ale w aparacie urzędniczym zatrudnieni byli plebejusze. Dlatego nie jest możliwe ustalenie, czy wspomniany Mulwiusz był ekwitą, czy też plebejskim „poborcą podatkowym”. Nie ma to jednak większego znaczenia, gdyż zarówno publikanie, jak i ich pracownicy dopuszczali się nadużyć przy pobieraniu podatków i to niewątpliwie doprowadziło do konfliktu między nimi a dzierżawcami *ager publicus*, o których pisze Cynceron. W działaniach podejmowanych przez Terencję wspierał ją Attyk, również uczestnik sporu. Interesujące jest, że mimo korzystania z rad doświadczonego przedsiębiorcy żona Arpinaty zajmuje wobec publikanów stanowisko bardziej radykalne niż Attyk, gdyż w przeciwieństwie do niego, odmawia zapłaty (żądaną przez publikanów). Widzimy zatem, jak daleko Terencja posuwa się w samodzielnym zarządzie własnym majątkiem. Nie można wykluczyć, że w tych działaniach kieruje się radami swojego wyzwolénca Philotemusa¹⁸. Natomiast Cynceron wydaje się być raczej biernym obserwatorem jej działań niż doradcą, gdyż jego rola w tej sprawie ogranicza się do przekazania przyjacielowi wyrazów wdzięczności w imieniu Terencji za okazaną jej pomoc. Mówca, jak wynika z wcześniejszego listu do Attyka (dotyczącego wyboru kolejnych konsułów), jest rozczarowany następującymi wówczas zmianami politycznymi i postanawia zająć się twórczością literacką i filozoficzną¹⁹.

Inaczej zaś wyglądała sytuacja, kiedy Cynceron potrzebował pomocy w prowadzeniu jego własnych spraw majątkowych. W jednym z listów do Attyka pisze:

Cic. *ad Att.* 1, 12:

*Teucris illa lentum sane negotium, neque Cornelius ad Terentiam postea reddit. Opinor ad Considuum, Axiom, Selicium confugiendum est: nam Caecilio propinqui minore centesimum nummum movere non possunt. Sed ut ad prima illa reddeam astutius nihil ego illa impodientus lentius vidi*²⁰.

Cynceron informuje przyjaciela o trudnościach, jakie ma z uzyskaniem kredytu, i z rozżaleniem wypowiada się o pośredniczce, która nie spieszy się z załatwieniem sprawy, której się podjęła. Wspomina też o Terencji szukającej pomocy u niejakiego Korneliusza²¹. Informacja zawarta w tym fragmencie może

¹⁸ O wpływie doradcy Terencji na podejmowane przez nią działania, czemu Cynceron był niechętny, zob. np. Cic. *ad Att.* 2, 4, 7; Cic. *ad Att.* 6, 4; Cic. *ad Att.* 7, 1, 3.

¹⁹ Cic. *ad Att.* 2, 4, 4: *Tu quicquid indagaris de re publica et maxime quas consules futuros putes facito ut sciam. Tametsi nimis sum curiosus; statui enim nihil iam de republica cogitare (...)*. Zob. też: Cic. *ad Att.* 2, 4, 1–3 i Cic. *ad Att.* 2, 5, 2.

²⁰ „Owa Teukryjka to chodząca opieszałość, tak że Korneliusz nie zjawił się już później u Terencji. Przypuszczam, że przyjdzie mi szukać pomocy u Konsydusza, Aksjusza lub Selicjusza, bo od Cecyljusza nawet krewni nie są w stanie wycisnąć choć sesterca za mniej niż procent miesięczny. Ale wracając do początku, nigdy jeszcze nie widział czegoś bezczelniejszego, przebiegłego i powolniejszego niż ona” – tłum. za: Cynceron. *Listy...*, s. 78.

²¹ Wydaje się, że frazę *...neque Cornelius ad Terentiam postea reddidit* należy tłumaczyć: ani Korneliusz nie odpowiedział później Terencji (zob. J. Sondel, *Słownik łaciński-polski...*,

wydawać się niejasna, ale w zestawieniu z treścią innych źródeł²² (zwłaszcza z Cic. *ad fam.* 5, 6 i Plut. *Cic.* 8, 3) dowiadujemy się, że przedmiotem transakcji, w której Terencja pomagała mężowi, było zaciągnięcie pożyczki na zakup domu²³.

Prawdziwym wyzwaniem dla Terencji okazał się jednak czas, który nastąpił po skazaniu jej męża na karę wygnania²⁴. O tym, jak dzielnie radziła sobie żona polityka z opieką nad ich dziećmi oraz jakie wysiłki podejmowała, aby pozyskać przychyłność polityków dla sprawy powrotu Cyncerona z wygnania, możemy dowiedzieć się z dwóch listów napisanych przez niego w czasie odbywania kariery²⁵. Dla prowadzonych tu rozważań istotne znaczenie mają te fragmenty korespondencji, w których są informacje o tym, jak Terencja radziła sobie z prowadzeniem spraw finansowych, gdy majątek jej nieobecnego męża został skonfiskowany, a jego część – na polecenie Klodiusza – zniszczona²⁶.

Cic. *ad fam.* 14, 1:

Quod ad me, mea Terentia, scribis, te vicum vendituram esse, quid obsecro te quid futurum est? et, si nos premet eadem fortuna, quid puero misero fiet? Non queo reliqua scribere, tanta vis lacrimarum est, neque te in eundem fletum adducam. Tantum scribo: si erunt in officio amici, pecunia non deerit; si non erunt, tu efficere tua pecunia non poteris...

Z odpowiedzi mówcy na list żony wynika, że jest ona zdecydowana na sprzedaż posiadłości wiejskiej (należącej do jej majątku własnego) z uwagi na konieczność poniesienia kosztów finansowych związanych z odwołaniem go z wygnania. Cynceron natomiast odradza jej tę transakcję, motywując to koniecznością zabezpieczenia majątkowego ich syna (*si nos premet eadem fortuna, quid*

s. 825, s.v. *reddo* – *reddere*, *-didi*, *-ditum*, p. 9), co wskazuje, że rozmowy w sprawie pożyczki przeprowadzała żona mówcy.

²² Ten fragment listu Cyncerona do Attyka w zestawieniu z urywkiem listu do Sestiusza (Cic. *ad fam.* 5, 6), z którego wynika, że Terencja spotkała się z Kornelią (żoną adresata listu), i innymi źródłami dotyczącymi problemu uzyskania pożyczki pieniężnej przez mówcę jest przedmiotem analizy K. Stebnickiej: *Cynceron, Listy...*, s. 78–79, przyp. 44. Tam też ciekawe uwagi o tym, kto (ukryty pod żeńskim imieniem) jest pożyczkodawcą oraz kim była pośredniczka (określana jako Teukryjka).

²³ Więcej o pomocy, której Terencja udzielała Cynceronowi w prowadzeniu jego działalności gospodarczej, u A. Kirschenbauma, *Sons, Slaves...*, s. 124–125. Zob. też literaturę tam podaną, *ibidem*, s. 124, przyp. 7.

²⁴ Na temat przyczyn, które spowodowały skazanie Cyncerona na karę wygnania, zob. M. Cary, H.H. Scullard, *Dzieje Rzymu...*, s. 480–482; T. Zieliński, *Rzeczpospolita rzymska*, s. 476–484; M. Jaczynowska, *Historia starożytnego...*, s. 168; N. Rogosz, *Polityczna rola senatu w Republice Rzymskiej w latach 59–55*, Katowice 2004, s. 111–116 wraz z podanymi tam źródłami i literaturą; R. Syme, *Rewolucja rzymska*, Poznań 2009, s. 136. O losach mówcy po opuszczeniu Rzymu pisze K. Kumaniecki, *Cynceron i jego...*, s. 270–282.

²⁵ Cic. *ad fam.* 14, 1–2.

²⁶ Cic. *ad Att.* 4, 1: *In rem autem familiari, quae, quemadmodum fracta, dissipata, direpta sit, non ignores, valde laboramus tuarumque non tam facultatem (quas ergo nostras esse iudico) quam consiliorum ad colligendas et constituendas reliquias nostras indigemus.*

puero misero fiet?). Z treści listu, w którym mówca próbuje usilnie – używając też innych argumentów – przekonać Terencję do zmiany jej decyzji, nie wynika, aby liczyła się z jakimiś trudnościami co do uzyskania zgody jej opiekuna na sprzedaż nieruchomości. Niewątpliwie jako kobieta *sui iuris* podlegała opiece. Jednak w źródłach dotyczących Terencji nie ma żadnej informacji o jej opiece²⁷, co wydaje się wskazywać, że nie był on zainteresowany kontrolą jej działalności gospodarczej i uzyskanie jego *interpositio auctoritatis* nie było trudne.

Fragment kolejnego listu Cyncerona do żony również dotyczy spraw finansowych:

Cic. *ad fam.* 14, 2:

In novis tribunis plebis intellego spem te habere: id erit firmum, si Pompei voluntas erit; sed Crassum tamen metuo. A te quidem omnia fieri fortissime et amantissime video. Sed obsecro me, mea vita, quod ad sumptum attinet, sine alios, quae possunt, si modo volunt, sustinere et valetudinem istam infirmam, si me amas, noli vexare.

Z treści tego fragmentu możemy wnioskować, że żona nadal zamierza przeznaczyć część swego majątku na pokrycie kosztów związanych z odwołaniem Cyncerona z wygnania. Mówca jest temu przeciwny (*sed obsecro, te mea vita, quod ad sumptum attinet [...] sustinere*), ponieważ uważa, że są inni, którzy mogą ponieść te koszty, jeżeli wyrażą taką wolę (*sine alios, quae possunt, si modo volunt*).

Okolo 10 lat po powrocie z wygnania zaczęły pogarszać się relacje między Terencją a Cyncerem. Świadczy o tym treść jednego z listów skierowanych do przyjaciela i zarazem doradcy:

Cic. *ad Att.* 11, 2, 2:

De dote quod scribis (...) in quos enim sumptus abeunt fructus praediorum? Illa HS LX quae scribis nemo mihi unquam dixit ex dote esse detracta (...) sed haec minima est ex iis iniuriis quos accipi; de quibus ad te dolore lacrimis prohibeor. Ex ea pecunia quae fuit in Asia partem dimidiam fere exegi.

W tej części listu polityk zastanawia się, na jakie cele zostały przeznaczone dochody z jego gruntów. Odnosi się też do informacji Attyka o posagu Tulii (*De dote quod scribis...*). Twierdzi, że o sumie 60 tys. sesterców potraconej z posagu nikt mu nie powiedział. Jak wiemy z korespondencji Cyncerona (kierowanej głównie do Attyka), mówca zaaprobował zaręczyny i małżeństwo Tulii z Dolabellą, ale zostało ono zawarte w czasie, gdy polityk sprawował urząd prokonsula w Cylicji²⁸. To właśnie Terencja zajmowała się wszystkimi sprawami związa-

²⁷ Więcej na ten temat: J.A. Crook, *The Law and Life of Rome*, London 1976, s. 103; A. Kirschenbaum, *Sons, Slaves...*, s. 124–126. Zob. też: M. Zabłocka, *Przemiany prawa...*, s. 102.

²⁸ J.H. Collins (*Tullia's Engagement and Marriage to Dolabella*, „The Classical Journal” 1952, vol. 47, no. 5, s. 164–168 wraz z cytowanymi tam źródłami i literaturą, a zwłaszcza s. 168), twierdzi, że analiza dwóch listów pisanych w tym czasie do Appiusa Claudiusa wskazuje, że był on przeciwny małżeństwu córki z Dolabellą, a przyczyną jego zgody było nadmierne zaufanie do

nymi z niefortunnym, jak się wkrótce okazało, małżeństwem ich córki, a później kontaktowała się z mężem w sprawie ewentualnego rozwodu²⁹. Można zatem przypuszczać, że ona zdecydowała o wstrzymaniu wypłaty części sumy posagowej, kiedy okazało się, że nie będzie można uniknąć rozwodu, a gdy Dolabella utrudniał zwrot wypłaconej już części sumy posagowej, widzimy, że decyzja, którą podjęła, była trafna³⁰.

O nieporozumieniach małżeńskich dotyczących finansów rodziny możemy przeczytać w innym liście mówcy do Attyka:

Cic. *ad Att.* 11, 24, 3:

Terentiae fore parata, tuae credo, nostra quae poterunt esse? De Terentia autem (mitto cetera, quae sunt innumerabilia), quid ad hoc addi potest? Scripseras ut HS XII permutarem; tantum esse reliquum de argento . misit illa CCI [c][c]mih et adscriptis tantum esse reliquum. Cum hoc tam parvum de parvo detraxerit, perspicis quid in maxima re fecerit.

Zacytowany powyżej fragment listu dotyczy transakcji finansowych, w których pośredniczyła Terencja. Mówca zapewnia Attyka o swoim zaufaniu do niego, natomiast wskazuje, że przy tej operacji bankowej jego żona potraciła sobie pewną kwotę. Skarży się też bardzo wymownie na inne przejawy nieuczciwości Terencji (*mitto cetera, quae sunt innumerabilia, quid ad hoc addi potest?*). Dalej informuje przyjaciela, że ten fakt nasunął mu podejrzenia co do prawdopodobieństwa pobierania przez nią tym samym sposobem „prowizji” z większych kwot pieniężnych stanowiących jego majątek (*perspicis quid in maxima re fecerit*). Ostatnie zdanie wydaje się potwierdzać, że – we wcześniejszym liście do Attyka (11, 2, 2) – podejrzewa on żonę o zatrzymanie części sumy z posagu Tulii.

Opierając się tylko na treści dwóch zacytowanych powyżej źródeł, można byłoby przyjąć, że w tym okresie małżonka Cyclerona nie wykazywała się uczciwością wobec niego. Należy jednak mieć na uwadze, że zarówno położenie materialne, jak i osobiste mówcy było trudne, co niestety nie mobilizowało go do działania, ale powodowało stopniowe pograżanie się w depresji, o czym możemy się dowiedzieć z kolejnych listów do Attyka³¹. Główną przyczyną – polityk sam to przyznaje – były popełnione przez niego błędy polityczne. Powodowały one, niestety, że nie tylko jego bezpieczeństwo osobiste i majątkowe było zagrożone,

mądrości jego żony i córki (*over confidence in the prudence of his wife and daughter*). Por. A. Watson, *The Law of Persons...*, s. 45; S. Treggiari, *Terentia, Tullia...*, s. 41–43.

²⁹ K. Kumaniecki, *Ciceron i jego...*, s. 412–414 wraz z podanymi tam źródłami. Zob. zwłaszcza list do Terencji (Cic. *ad fam.* 14, 6), w którym prosi żonę, aby sama oceniła, czy w obecnej sytuacji politycznej można wysłać list rozwodowy do Dolabelli, i zajęła się tą sprawą.

³⁰ Na temat niewypłacenia trzeciej raty posagu Tulii i obaw Cyclerona co do zwrotu całości posagu przez Dolabellę w razie rozwodu zob. Cic. *ad Att.* 11, 23, 3 i Cic. *ad Att.* 12, 8, 1. Zob. też: S. Treggiari, *Terentia, Tullia...*, s. 116.

³¹ Cic. *ad Att.* 11, 24, 1; Cic. *ad Att.* 11, 25, 1–4. W listach tych skupia się głównie na swoim cierpieniu, w którym nie znajduje żadnego pocieszenia (...*consolatio certa nulla est quae levare possit dolorem meum...*).

ale również rodziny³². Dlatego trudno potępiać Terencję, która zapewne dobrze pamiętała, w jakiej sytuacji znalazła się wraz z dwójką ich dzieci podczas wygnania Cyncerona. Jej postępowanie można zatem uznać za działania podjęte w stanie wyższej konieczności³³.

Analiza omówionych powyżej fragmentów korespondencji Cyncerona, odnoszących się do działalności gospodarczej jego żony, wskazuje, że ograniczenia wynikające z opieki nie miały wpływu na prowadzenie przez nią spraw majątkowych. W przytoczonych źródłach nie ma żadnego dowodu na to, że opiekun Terencji ingerował w podejmowanie przez nią decyzji w zakresie zarządu jej własnym majątkiem. Jego rola ograniczała się najprawdopodobniej do wyrażania *interpositio auctoritas*. Należy też zaznaczyć, że Terencja nie powierzyła zarządu swoim majątkiem mężowi, ale zdecydowała, że będzie korzystać z pomocy swojego wyzwolenca Philotemusa oraz doradztwa znakomitego finansisty, którym był Attyk³⁴. A zatem już w początkach małżeństwa z wybitnym politykiem wykazała się niezależnością i godnym podziwu pragmatyzmem. Jak każda zameżna Rzymianka sprawowała nadzór nad gospodarstwem domowym, ale ponadto pomagała Cynceronowi w rozwiązywaniu jego problemów finansowych i politycznych. Dlatego możemy określić relacje Cyncerona i jego żony jako partnerstwo nie tylko na płaszczyźnie ekonomicznej, ale też politycznej.

Zbliżając się do końca rozważań, chciałabym zacytować zdanie profesora M. Kuryłowicza, którym rozpoczyna on IX rozdział swojej znakomitej książki *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*: „Być kobietą w starożytnym Rzymie nie było łatwo”³⁵. Zapewne taki też wniosek wyciągną Czytelnicy, którzy śledzili tok rozważań przeprowadzonych powyżej. Przykład Terencji wskazuje jednak, że w ostatnich latach republiki granice między obszarami działalności kobiet i mężczyzn na płaszczyźnie ekonomicznej zaczynają się zacierać. Jedną z wielu przyczyn tych przemian było niewątpliwie osłabianie się instytucji *tutela mulierum*³⁶. Jakkolwiek trzeba mieć na uwadze, że możliwość czerpania korzy-

³² Na ten temat zob. K. Kumaniecki, *Ciceron i jego...*, s. 408–416 wraz z podanymi tam źródłami. Autor analizuje trudną sytuację polityka, który po odsunięciu się od pompejańczyków i powrocie do Italii długo zabiegał o „przebaczenie” Cezara (s. 409). Por. S. Treggiari, *Terentia, Tullia...*, s. 116; R. Syme, *Rewolucja rzymska*, s. 80–82.

³³ O trudnym położeniu Terencji i dzieci mówcy w okresie, w którym przebywał on na wygnaniu, szerzej: S. Treggiari, *Terentia, Tullia...*, s. 56–61.

³⁴ *Ibidem*, s. 32–34.

³⁵ M. Kuryłowicz, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 2020, s. 113. Zob. też: *idem*, *Kobiety, żony, wdowy w świetle prawa rzymskiego oraz tekstów epigraficznych* [w:] *Cui bono? Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Annie Pikulskiej-Radomskiej*, red. D. Skrzywanek-Jaworska, Ł.J. Korporowicz, Łódź 2020, s. 305–315.

³⁶ Analiza kolejnych etapów osłabiania się opieki nad kobietami (od uchwalenia *lex Attilia*) u M. Zabłockiej, *Znikanie instytucji 'tutela mulierum' w prawie rzymskim*, „Prawo Kanoniczne” 1987, nr 30/3–4, s. 239–252 wraz z podanymi tam źródłami i literaturą; *eadem*, *Przemiany pra-*

ści ze zmian społeczno-gospodarczych w tym okresie dotyczyła głównie kobiet z wyższych warstw społecznych, które mogły budować własną niezależną pozycję ekonomiczną, a prawne ograniczenia ich zdolności do czynności prawnej nie miały większego znaczenia w praktyce obrotu prawnogospodarczego.

Kończąc powyższe rozważania, nie sposób też oprzeć się pewnej refleksji. Jak powszechnie wiadomo, zawarcie związku małżeńskiego w starożytnym Rzymie miało zapewnić kobiecie stabilizację społeczną i finansową. Niestety, w małżeństwie Terencji i Cycerona ten cel nie został zrealizowany.

Bibliografia

- Berger A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953.
- Bojarski W., *Emfiteuza według prawa rzymskiego*, Toruń 1977.
- Cary M., Scullard H.H., *Dzieje Rzymu od czasów najdawniejszych do Konstantyna*, t. I, Warszawa 1992.
- Collins J.H., *Tullia's Engagment and Marriage to Dolabella*, „The Classical Journal” 1952, vol. 47, no. 5.
- Cyceron. Listy do Attyka*, t. I (księgi 1–2), przełożyła K. Różycka-Tomaszczuk. Wstępem i przypisami opatrzyła K. Stebnicka, Wrocław 2016.
- Dajczak W., Giaro T., Longchamps de Berier F., *Prawo rzymskie*, Warszawa 2014.
- Franciosi G., *Famiglia e persone in Roma antic. Dall'eta arcaica al principato*, Torino 1989.
- Gardner J.F., *Being Roman Citizen*, London 1993.
- Gardner J.F., *Roman Women in Roman Law and Society*, London–Sydney 1986.
- Jacynowska M., *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1982.
- Jońca M., *Laudatio Turiae- Funebris oratio uxori dedicate. Pochwała Turii – mowa pogrzebowa ku czci żony*, wprowadzenie, przekład i komentarz M. Jońca, Poznań 2011.
- Kaser M., *Das römische Privatrecht*, t. I, München 1971.
- Kirschenbaum A., *Sons, Slaves and Freedmen in Roman Commerce*, Jerusalem 1987.
- Kozubski W., *Opieka nad kobietami w prawie rzymskim*, Kraków 1922.
- Kumaniecki K., *Ciceron i jego współcześni*, Warszawa 1989.
- Kuryłowicz M., *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 2020.
- Kuryłowicz M., *Kobiety, żony, wdowy w świetle prawa rzymskiego oraz tekstów epigraficznych* [w:] *Cui bono? Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Annie Pikulskiej-Radomskiej*, red. D. Skrzywanek-Jaworska, Ł.J. Korporowicz, Łódź 2020.
- Litewski W., *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998.
- Łoposzko T., *Działalność plebejuszy w prowincjach w czasach Cycerona*, „Annales UMCS” 1956, Sectio G, t. XI, nr 3.
- Łoposzko T., *Historia republikańskiego Rzymu*, Warszawa 1987.
- Peppe L., *Posizione giuridica e ruolo sociale della donna romana in eta reppublicana*, Milano 1984.
- Pomeroy S.B., *Goddesses, Whores, Wives and Slave Women*, London 1975.
- Radwański Z., *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 2004.
- Rogosz N., *Polityczna rola senatu w Republice Rzymskiej w latach 59–55*, Katowice 2004.

wa..., s. 104–105. Zob. też: R. Vigneron, J.F. Gerkens, *The Emancipation of Woman in Ancient Rome*, RIDA 2000, no. 47, s. 107–121, a zwłaszcza s. 113–114.

- Schuller W., *Wprowadzenie do studium historii starożytnej*, Warszawa 1997.
- Sondel J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997.
- Syme R., *Rewolucja rzymska*, Poznań 2004.
- Tarwacka A., *Res furtiva in profesa. Rozważania na marginesie Declamatio minor, 341* [w:] *Księga jubileuszowa dedykowana Profesor Annie Pikulskiej-Radomskiej*, red. D. Skrzywanek-Jaworska, Ł.J. Korporowicz, Łódź 2020.
- Treggiari S., *Terentia, Tullia, Publilia, the Women of Cicero's Family*, New York 2007.
- Watson A., *The Law of Persons in the Later Roman Republic*, Oxford 1967.
- Wojciechowski R., *Znaczenie publikańów dla skarbowości rzymskiej* [w:] *Z dziejów skarbowości*, red. R. Wojciechowski, Wrocław 2009.
- Wolter A., Ignatowicz J., Stefaniuk K., *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 2001.
- Wołodkiewicz W., *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, Warszawa 1986.
- Wołodkiewicz W., Zabłocka M., *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2014.
- Wyrwińska K., *Vestal Virgins. Socio-Political Role and Narrative of Roma Aeterna*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2021, nr 14(2).
- Zabłocka M., *Przemiany prawa osobowego w dynastii julijsko – klaudyijskiej*, rozprawa habilitacyjna, Warszawa 1987.
- Zabłocka M., *Zanikanie instytucji 'tutela mulierum' w prawie rzymskim*, „Prawo Kanoniczne” 1987, nr 30/3–4.
- Zabłocka M., Zabłocki J., *Ustawa XII Tablic. Tekst – tłumaczenie – objaśnienie*, Warszawa 2003.
- Zabłocki J., *Kompetencje pater familias i zgromadzeń ludowych w sprawach rodziny w świetle Noctes Atticae Aulusa Geliusa*, Warszawa 1990.

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie, na ile w okresie schyłkowym republiki możliwy był samodzielny udział kobiety rzymskiej *sui iuris* w obrocie prawnomajątkowym. Podstawę źródłową rozważań stanowią fragmenty korespondencji Cyncerona, które dotyczą działalności gospodarczej jego żony Terencji. Jakkolwiek w niewielu listach mówcy pojawiają się informacje dotyczące tego aspektu jego małżeństwa, to są one bardzo cenne, gdyż umożliwiają kolejne uzupełnienie badań nad sytuacją prawnomajątkową kobiety w państwie rzymskim. Analiza tych źródeł prowadzi do konkluzji, że – mimo ograniczeń, które wynikały z *tutela mulierum* – kobiety mogły brać udział w obrocie prawnogospodarczym i samodzielnie kształtować swoje położenie majątkowe.

Słowa kluczowe: sytuacja prawnomajątkowa, *tutela mulierum*, Terencja, obrót prawnogospodarczy, Cynceron

SOME GENERAL COMMENTS ON THE LEGAL AND PROPERTY INDEPENDENCE OF TERENCE IN THE LIGHT OF EXCERPTS FROM CICERO'S CORRESPONDENCE

Summary

The aim of this article is to show to what extent independent participation of a Roman woman *sui iuris* in legal and property transactions was possible during the period of the declining republic. The source basis for the consideration is provided by excerpts from Cicero's correspondence,

which concern the business activities of his wife Terence. Although very few of the speaker's letters contain information on this aspect of his marriage, they are of great value, as they make it possible to further supplement research into the legal and property situation of women in the Roman state. The analysis of these sources leads to the conclusion that – despite the restrictions imposed by the *tutela mulierum* – women were able to take part in legal and economic transactions and shape their property position independently.

Keywords: legal and property situation, *tutela mulierum*, Terence, legal and economic transaction, Cicero